

Олександр Васянович
(Київ)

З ІСТОРИЇ ЕТНОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНИХ МЕТЕОРОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ УКРАЇНЦІВ (кінець ХІХ – середина ХХ століття)

Метеорологічні знання українців, як і інших народів світу, сформувалися внаслідок тривалого спостереження за природними явищами у певному екологічному середовищі за допомогою методів, доступних носіям традиційної культури. Особливість бачення світу на етапі відсутності інструментальних методів прогнозування погоди і складність розвитку атмосферних процесів відбилися на усьому масиві традиційних метеорологічних знань. Інтерес до цієї ділянки народної культури закономірний і зрозумілий. Він викликаний прикладним аспектом народної метеорології, широкими можливостями використання її багатогранного і багатовікового досвіду. Дослідження широкого масиву традиційних знань в області метеорології на сучасному етапі становить інтерес як для етнології, оскільки розширює нашу обізнаність із духовною культурою етносу, зі значенням погодних прикмет у господарчому

і навіть особистому житті людей, так і для різних галузей природознавства завдяки їх науково-практичній цінності. Наукова метеорологія завжди збагачувалася за рахунок народної. Проте крім суто прикладних завдань, етнологію насамперед цікавить народна метеорологія як один з виявів світогляду народу, як складова частина традиційно-побутової культури, яка несе основне етнічне навантаження. Народна метеорологія – складний комплекс, в якому знайшли поєднання позитивні емпіричні знання та ірраціональні засоби впливу на погоду. Тому етнографічний аспект передбачає вивчення усього комплексу уявлень про природу та народну метеорологію, усіх її структурних компонентів, їх генезису та розвитку.

Проведення будь-якої наукової розвідки вимагає визначення попередніх даних, що стосуються ступеня дослідженості теми, застосування відповідних наукових підходів і методів, характеру й обсягів джерельної бази

тощо. Комплекс проблем, пов'язаних з вивченням народної метеорології українців частково висвітлювався в етнографічній, історичній, природничій та іншій літературі від другої половини XIX ст. Проведений аналіз стану наукової розробки з означеної тематики показує, що всю історіографію можна розділити на три періоди. Перший період припадає на другу половину XIX – початок XX ст., коли було започатковано етнографічне вивчення духовної культури та її складової – народної метеорології. Другий період охоплює 20–30-і роки XX ст. Широке вивчення народних знань у цей час розгорнули етнографічні установи Києва. Третій період припадає на другу половину XX – початок XXI ст. У цей час народна метеорологія українців Полісся майже не була об'єктом спеціального наукового дослідження, а розглядалася в рамках комплексного вивчення раціональної складової народних знань. У цій статті основну увагу зосередимо на висвітленні двох перших періодів у вивченні народної метеорології українців.

Проводячи етнографічні дослідження в Літинському повіті Подільської губернії, В. Данильченко зібрав значні матеріали як з матеріальної, так і духовної культури українців краю. Варто відмітити, що серед народних знань значне місце займають прикмети та ворожіння, куди були вміщені метеорологічні спостереження¹. Значно більше матеріалів з прогнозування погоди на Слобожанщині було зібрано В. Івановим. За цими матеріалами важко простежити їх наукову систематизацію, адже автор збірника інколи відносить їх до прикмет щодо погоди, інколи прикмет та вірувань, проте частіше вміщує до рубрики, присвяченої народному календарю². Певний інтерес до вивчення як матеріальної, так і духовної культури окремих регіонів України простежується в кінці XIX ст. у працях відомих українських істориків, етнографів, фольклористів М. Максимовича, Б. Грінченка тощо³.

Українські дослідники, які студіювали народну культуру українців у складі Австро-Угорської імперії, намагалися підходити до цієї проблеми більш комплексно. Матеріали, опубліковані наприкінці XIX – на початку XX ст., мають як узагальнюючий, так і спеціалізований ухил⁴.

Значний крок уперед зробила українська етнографія з організацією пошуково-дослідницької роботи Південно-Західним відділенням Російського географічного товариства. Експедиційні матеріали П. Чубинського, зібрані протягом тривалого часу в різних ку-

точках України й уміщені в першому томі, стосуються виключно народних уявлень про навколишнє середовище, людину тощо. Серед вірувань можна знайти практичні спостереження щодо впливу сонця, місяця та його фаз на господарювання селянина, включаючи й метеорологічні прикмети⁵. У третьому томі, присвяченому народному календарю, день за днем розкриваються обрядові та господарські заняття українського селянина. Серед цих свідчень трапляється значна кількість передбачень погоди⁶. Хоч метеорологічні знання та уявлення, зібрані в цей час, не були виділені окремим розділом і поміщені в різних томах, але авторським колективом була здійснена спроба класифікувати їх у досить широкому, узагальненому вигляді.

Опис рукописів архіву Імператорського російського географічного товариства містить цінні відомості, які прямо або опосередковано стосуються народної метеорології України та інших районів Російської імперії. Зокрема, там подано інформацію про народний календар Рівненщини, спостереження за погодою (Волинь, Рівненщина, Житомирщина) та дії, спрямовані на усунення несприятливих явищ погоди з цих же регіонів⁷.

Досить часто невеликий за обсягом матеріал, присвячений народним прикметам, можна віднайти в журнальних статтях. Проте їхні автори лише в загальних рисах зазначали географію побутування певних явищ або взагалі не звертали уваги на неї⁸. На важливість вивчення народних метеорологічних прикмет вказують і ті матеріали, які були вміщені в місцевій пресі. Так, автори статей та дописувачі звертали увагу на різноманітні народні прикмети погоди, які до сьогодні значною мірою вже стерлися з народної пам'яті⁹. Варто відмітити, що чітка географічна паспортизація потрібна для більш точного визначення метеорологічних прогнозів за народними спостереженнями, адже, як показують нинішні польові матеріали, однакові народні прикмети в різних регіонах України мають дещо різне тлумачення та значення.

Особливу увагу наприкінці XIX ст. привертала дослідження календаря українців, де на основі народних уявлень та аналізу наукової літератури кореспонденти пояснювали давньоукраїнські звичаї, шукаючи їхні корені в поганстві¹⁰. На основі народних свідчень були написані статті, присвячені окремим святам, насамперед найбільш яскравим та важливим за уявленнями українців – Новому року, Стрітенню Господньому¹¹.

Відомий український дослідник Микола Сумцов, аналізуючи культурні пережитки народів світу, посилався і на завбачення погоди. Зокрема, він звернув увагу на ворожіння за нутрощами тварин в українців та інших народів Європи та Азії¹². Значну увагу дослідник зосередив і на різноманітних забобонах, пов'язаних з народною метеорологією. М. Сумцов, аналізуючи причини засухи та боротьбу з нею у слов'янських народів, наводив приклади викликання дощу на Поліссі¹³.

На початку ХХ ст. з'явилася перша і дотепер єдина книга з народної метеорології України. Її автор, В. Василенко, дає загальну характеристику порам року, виділяючи особливості погоди та сільськогосподарських занять. Користуючись матеріалами, які були зібрані Б. Грінченком, М. Максимовичем, М. Номисом, П. Чубинським, він поділив народні метеорологічні спостереження на такі, що стосуються сонця, місяця, дощу, туману, роси, інею, снігу, морозу, вітру. Невелику групу склали прикмети, які передбачали гарний урожай загалом та окремих рослин, а також врожай у садівництві та бджільництві. В. Василенко не обійшов і особливостей народного календаря у питаннях погодних передбачень. Книга доповнена програмою зі збору народних поглядів на метеорологію та землеробство¹⁴.

Як бачимо, у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. народна метеорологія українців не стала об'єктом спеціального етнографічного дослідження і вивчалася лише побіжно в поєднанні з іншими напрямками розвитку духовної культури різних регіонів.

Новий етап у розвитку етнографічного дослідження розпочався в 20-х роках ХХ ст. Широке вивчення культури й побуту населення України розгорнули співробітники Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Етнографічної комісії ВУАН та інших наукових осередків. Їхня діяльність була спрямована на формування широкої мережі дописувачів – шанувальників народної творчості та створення різних друкованих органів, які сприяли б розвитку української етнологічної науки. Так виникли часописи «Етнографічний вісник», «Матеріали до етнології» та інші. Науковцями було розроблено спеціальні програми для збирання польового матеріалу, зокрема про народний календар, де значне місце посіли й погодні прикмети¹⁵.

Саме в 1920-х роках відомий український дослідник Никанор Дмитрук, вивчаючи матеріальну та духовну культуру Українського Полісся, звернув увагу на магічні дії поліщу-

ків північних районів Житомирщини та Київщини, спрямовані на викликання дощу¹⁶.

Але у зв'язку зі зміною політичної ситуації в державі в 1930-х роках так успішно розпочате історико-етнографічне вивчення народних знань та їх складової ланки народної метеорології раптово обірвалося. Багато етнографів стали жертвами політичного терору, нагромаджені матеріали залишилися в рукописах, а то й були знищені. У такий спосіб тогочасна влада намагалася перекреслити всі попередні здобутки української етнологічної науки.

У цей період поряд з етнографами радянські природознавці також почали активно вивчати народні прикмети, аналізуючи їх з наукової точки зору. Практично всі вони критикували забобонність наших предків, прагнучи погодні зміни обґрунтувати по-науковому, використовуючи не лише дані природознавства, а й трудовий досвід наших предків¹⁷.

Таким чином, етнографами-краєзнавцями 20–30-х років ХХ ст. зроблені лише окремі спроби етнографічного вивчення народної метеорології, які не дають загальної картини її розвитку. Проте заслугою дослідників цього періоду була постановка питання про необхідність етнографічного вивчення духовної культури українців.

Характерною рисою осмислення деяких важливих аспектів зазначеної проблеми стала активна участь у ньому, поряд з етнографами та істориками, представників природничих наук – метеорологів, географів, біологів, астрономів, фізиків тощо. Цілком закономірно, що їхні висновки мають переважно прикладний характер і спрямовані на вирішення поточних завдань економічного розвитку. Виходячи з цього, в етнографічному дослідженні можливе використання лише окремих даних та методик цих наук. Це забезпечить можливість реалізації принципу полідисциплінарності при розробці та реалізації порушених проблем.

Дослідження традиційних народних знань українців тісно пов'язане з етнокультурними процесами серед слов'ян, тому вимагає використання загальних і спеціальних праць, у яких розглядається питання духовної культури слов'янських народів.

Відомий російський етнолог зі світовим іменем Дмитро Зеленін, досліджуючи різноманітні етнологічні проблеми, не обходив своєю увагою і поганські звичаї слов'ян. Зокрема, він провів ґрунтовне дослідження про негативний вплив «нечистих» покійників, тобто тих, які померли не своєю смертю, на

погоду та різноманітні заходи, спрямовані на його нейтралізацію¹⁸. Серед наукового доробку російських дослідників особливо виділяються праці А. Єрмолова, який ще на початку ХХ ст. звернувся до народних знань різних народів, які населяли Російську імперію та спробував згрупувати приказки, прислів'я, прикмети в окремі блоки, присвячені метеорології та сільському господарству. Для порівняння він залучав численні матеріали іноземних європейських народів, що зробило його книги цікавими та науково-вагомими¹⁹. При вивченні народної метеорології українців можна залучити інші дослідження з проблем духовної культури народів Росії, видані наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст., які мають подібні форми прогнозування погоди²⁰.

Вивчення народних знань Білорусі проводилося багатьма вченими, праці О. Сержпутовського, А. Богдановича та інших етнографів можуть бути використані для порівняння духовної культури українсько-білоруського порубіжжя²¹.

Польські дослідники звертали увагу на народну метеорологію як польських, так і українських та білоруських територій, які в минулому входили до складу Речі Посполитої. Їхні публікації кінця ХІХ ст., так як і українські, не мали географічних покажчиків і були головним чином прикріплені до народного календаря²².

Підсумовуючи історіографічний огляд, можна сказати, що традиційні метеорологічні знання українців кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. фрагментарно висвітлювалися у працях вітчизняних та іноземних етнографів, фольклористів, істориків, природознавців. Усі проаналізовані публікації торкаються, головним чином, лише окремих аспектів духовної культури, але не відтворюють повної картини її розвитку, не містять глибокого етнологічного аналізу.

Примітки

¹ Данильченко Н. Етнографические сведения о Подольской губернии / Н. Данильченко. – Камянец-Подольский, 1869. – 57 с.

² Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края. – Х., 1898. – Т. I.

³ Максимович М. А. Собрание сочинений / М. А. Максимович. – К., 1877. – Т. II. – 524 с., 2 табл.; Гринченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней гу-

берниях / Б. Д. Гринченко. – Чернигов, 1895. – Вып. 1. – 308 с.; Гринченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Д. Гринченко. – Чернигов, 1897. – Вып. 2. – 390 с.

⁴ Франко І. Людові вірування на Підгір'ю / І. Франко // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. V. – С. 160–218; Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. – Л., 1904. – Ч. 4. – 272 с.; Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. Записав у с. Зелениці Надвірнянського повіту 1907–1908 рр. / А. Онищук // Матеріали з української етнології. – 1909. – Т. XI. – С. 1–139.

⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. – С.Пб., 1872. – Т. I. – XXX. – 224 с.

⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. – С.Пб., 1872. – Т. III. – VII–VIII. – 482 с.

⁷ Зеленин Д. К. Описание рукописей ученого архива Императорского русского географического общества / Д. К. Зеленин. – Пг., 1914. – Вып. I. – 484 с.; Зеленин Д. К. Описание рукописей ученого архива Императорского русского географического общества / Д. К. Зеленин. – Пг., 1915. – Вып. II. – С. 485–988; Зеленин Д. К. Описание рукописей ученого архива Императорского русского географического общества / Д. К. Зеленин. – Пг., 1916. – Вып. III. – С. 989–1280.

⁸ Коробка Н. Восточная Вольнь / Н. Коробка // Живая старина. – 1895. – № 1. – С. 28–45; Беньковский И. Рождественские святки на Вольни / И. Беньковский // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 237–242; Беньковский И. Поверья, обряды, суевья и приметы, приуроченные к «Риздвяным святам» / И. Беньковский // Киевская старина. – 1896. – № 1. – С. 1–9; Абрамов И. Приметы, поверья и заговоры жителей Новоград-Вольнского и Заславского уездов / И. Абрамов // Живая старина. – 1913. – Вып. III–IV. – С. 378–383.

⁹ Народные приметы ранней и суровой зимы // Киевские губернские ведомости. – 1874. – № 124. – С. 581; Пчела как предсказательница погоды (по народным наблюдениям) // Харьковские епархиальные ведомости. – 1879. – № 20. – С. 381; Черняев В. И. Народные приметы ранней и суровой зимы / В. И. Черняев // Харьковские губернские ведомости. – 1856. – № 33; О предугадывании погоды (по народным приметам) // Подольские губернские ведомости. – 1905. – № 1; Народные приметы // Подольские губернские ведомости. – 1893. – № 78; Я. Г. К вопросу о земледельческой метеорологии (о народных приметах) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – № 44; Колтоновский. Из народной метеорологии / Колтоновский // Подольские губернские ведомости. – 1905. – № 15. – С. 110.

¹⁰ *Петров Н.* О народных праздниках в Юго-Западной России / Н. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – 1871. – Сентябрь. – С. 551–600; 1871. – Октябрь. – С. 1–39; 1871. – Декабрь. – С. 327–367.

¹¹ Народные поверья и обычаи, соединенные с праздником Сретения Господня // Подольские епархиальные ведомости. – 1887. – № 6. – С. 105–111; *Л. А.* Праздник Сретения Господня в Малороссии // Киевские епархиальные ведомости. – 1900. – № 3. – С. 102–108; *Л. А.* Начало Нового года в Малороссии // Киевские епархиальные ведомости. – 1900. – № 2. – С. 57; *Д. С.* Праздник Сретения Господня в народном представлении // Подольские губернские ведомости. – 1898. – № 28; Громницы на Стрычань // Подольские губернские ведомости. – 1869. – № 11. – С. 69.

¹² *Сумцов Н. Ф.* К объяснению малорусских гаданий / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1891. – № 8. – С. 314.

¹³ *Сумцов Н.* Культурные переживания / Н. Сумцов // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 64–89.

¹⁴ *Василенко В. М.* Метеорология и земледелие по украинским народным воззрениям с программой для собирания материалов / В. М. Василенко. – Полтава, 1908. – 91 с.

¹⁵ Народний календар // Бюлетень Етнографічної комісії УАН. – 1926. – № 2. – С. 2–3; 1927. – № 3. – С. 6–8; 1927. – № 4. – С. 1–4; 1927. – № 5. – С. 1–2; 1927. – № 6. – С. 1–2.

¹⁶ *Дмитрук Н.* З нового побуту / Н. Дмитрук // Етнографічний вісник. – К., 1926. – Кн. 2. – С. 31–37; *Дмитрук Н.* Голод на Україні року 1921 / Н. Дмитрук // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 79–87.

¹⁷ *Михайлів В. А.* Чому холодно, чому жарко / В. А. Михайлів. – Х. : ДВУ, 1924. – 24 с.; *Гэмфриз В. Д.* Народные приметы и парадоксы погоды / В. Д. Гэмфриз. – М. ; Ленинград, 1925; *Крокос В.* Земля, небо, погода / В. Крокос. – Х. : ДВУ, 1925. – 65 с.; *Нахильницька М. В.* Яка погода буде завтра / М. В. Нахильницька. – Х., 1926. – 51 с.; *Жарков С.* Народні та наукові приміти про погоду / С. Жарков. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 96 с.; *Костик П.* Погода та бог / П. Костик. – Х., 1930. – 79 с.; *Демидова А.* Приметы и предсказание погоды / А. Демидова. – М. ; Ленинград : Государственное издательство, 1930. – 40 с.; *Михельсон В. А.* ...О погоде и как ее можно предсказать / В. А. Михельсон. – М. ; Ленинград : Ленсельхозиздат, 1935. – 68 с.

¹⁸ *Зеленин Д. К.* Очерки русской мифологии / Д. К. Зеленин. – Пг., 1916. – Вып. 1. – Умершие неестественной смертью и русалки. – 312 с.; *Зеленин Д. К.* Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов / Д. К. Зеленин. – М. ; Ленинград, 1937. – 80 с.

¹⁹ *Ермолов А.* Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах / А. Ермолов. – С.Пб., 1905. – Т. II. Всенародная агрономия. – 528 с.; *Ермолов А.* Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах / А. Ермолов. – С.Пб., 1905. – Т. IV. Народное погодоведение. – 468 с.; *Ермолов А. С.* Народные приметы на урожай / А. С. Ермолов. – С.Пб., 1912. – 152 с.

²⁰ *Калинский И. П.* Церковно-народный месяцеслов на Руси / И. П. Калинский. – С.Пб., 1877. – 216 с.; *Агринский К.* Русские народные приметы о погоде и их значение для практической метеорологии и сельского хозяйства / К. Агринский. – Саратов, 1899. – 347 с.; *Коринфский А. А.* Народная Русь. Круглый год сказаний, поверий, обычаев и пословиц русского народа / А. А. Коринфский. – М., 1901. – 724 с.; *Смоленский А. В.* Чувашские народные приметы о погоде и ее влияние на хозяйство / А. В. Смоленский. – Казань, 1894; *Смоленский А. В.* Сборник народных примет о погоде / А. В. Смоленский. – М., 1913. – 94 с.; *Срезневский В.* Народные приметы о погоде. Сообщение в метеорологической комиссии Императорского географического общества / В. Срезневский. – Б. г., б. г. – 27 с.

²¹ *Богданович А. Е.* Пережитки древнего мирозерцания у белорусов / А. Е. Богданович. – Гродна, 1895. – 186 с.; *Никифоровский Н. Я.* Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Н. Я. Никифоровский. – Витебск, 1897. – 307 с.; *Сержпутьовскі А.* Прымхі і забабоны беларусаў-паляшучоў / А. Сержпутьовскі. – Менск, 1930. – 284 с.

²² *Dybowski W.* Przysłowia Białoruskie z powietu Nowogródzkiego / W. Dybowski // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Kraków, 1881. – T. V. – S. 3–23; *Gustawicz B.* Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody / B. Gustawicz // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Kraków, 1881. – T. V. – S. 102–186; *Rokossowska Z.* Poszukiwania. Pojęcia o przyrodzie. Jurkowszczyzna w pow. Zwiagelskim / Z. Rokossowska // Wisła. – 1900. – T. XIV. – S. 774–778; *Moszyński K.* Atlas kultury ludowej w Polsce / K. Moszyński. – Kraków, 1934. – Z. I; *Moszyński K.* Atlas kultury ludowej w Polsce / K. Moszyński. – Kraków, 1935. – Z. II; *Moszyński K.* Atlas kultury ludowej w Polsce / K. Moszyński. – Kraków, 1936. – Z. III. – 25 s.; *Moszyński K.* Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części pow. Mozyrskiego oraz pow. Rzeczyckiego / K. Moszyński. – Warszawa, 1928.